

Protestantse gemeenten in Nederlands Limburg: samenwerking en kerkelijk leven (1816-1851)

Door prof. dr. W.A.J. Munier

In 2004 publiceerde ik een met een vraagteken voorziene bijdrage in het *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* onder de titel *Voorbode van de PKN in 1816?*¹ Aanleiding was de totstandkoming in 2003 van de sindsdien officieel geheten *Protestantse Kerk in Nederland* die de *Nederlandse Hervormde kerk*, de *Gereformeerde kerken in Nederland*, de *Lutherse kerk in het Koninkrijk der Nederlanden* en nog enkele kleine kerkelijke gemeenschappen samenvoegde in één kerkverband. Het vraagteken slaat dan op de ontwikkeling die plaatsvond binnen de protestantse gemeenten in Limburg, vooral neergelegd in de organisatievormen na de uitvaardiging van het Algemeen Reglement voor de Nederlandse Hervormde Kerk. Dat gebeurde bij het Koninklijk Besluit van 16 april 1816, nr. 56,² waardoor een zogeheten Provinciaal Kerkbestuur van Limburg (...) werd opgericht.³ Daaronder ressorteerden alle protestantse Limburgse gemeenten, inclusief de lutherse gemeenten van Maastricht en Vaals, evenals de waalse gemeenten in beide plaatsen. Voor het zuidelijk gedeelte van het Verenigd Koninkrijk werden alle protestantse gemeenten samengebracht onder twee consistoriale kerken, een te Brussel en een te Maastricht, aan welke laatste de bevoegdheden van de classis voor de provincies Limburg en Luik werden toevertrouwd.

Het ligt in de bedoeling van de volgende bijdrage om de gang van zaken binnen deze constructie na te gaan, met uiteraard de bijzondere aandacht gericht op deze gemeenten, die gebonden waren in een van de rest van Nederland afwijkende organisatie. Het overzicht begint met de betreffende protestantse gemeenten in Vaals, die al in een eerder stadium, gedurende de Franse tijd, vormen van samenwerking hadden uitgeprobeerd.

De protestantse gemeenten van Vaals

Er bestonden in Vaals drie protestantse gemeenten, te weten de Nederlands Hervormde, de Waalse en de Lutherse Gemeente.⁴ De vierde, Mennonitische, gemeente was in 1795 beroofd van de laatste predikant en ging zonder verdere sporen na te laten daarna ten onder.⁵ Nog maar korte tijd nadat het Algemeen Reglement van kracht was geworden liet koning Willem I bij een vacature in Vaals duidelijk blijken, welke bevoegdheden hij zich had toebedacht. Toen de bejaarde hervormde predikant van Vaals, ds. Wilhelm Karl Vetter, zijn demissie had aangeboden en hem op 3 september 1816 het emeritaat was verleend, werd

bij Koninklijk Besluit van 11 maart 1817 ds. Johann Conrad Neumann als zijn opvolger benoemd en kreeg het consistorie het verzoek daaraan de kerkelijke sanctie te verlenen. Op 3 mei kwam de formalisering van deze benoeming rond.⁶

De nieuwe predikant ontpopte zich als een energiek leider van zijn gemeente.⁷ Het samenwerkingsverband met de Evangelisch-Lutherse Gemeente en haar predikant, ds. Peter Heinrich Grünewald werd zonder problemen gecontinueerd. Er werd zelfs een regeling getroffen dat de zondagse predikbeurten beurtelings door een van de twee predikanten zouden worden verzorgd. Dat betrof slechts de dienst van de zondagmorgen, want ds. Neumann stond er op dat hij voortaan iedere zondag de namiddagdiensten in zijn eigen kerk zou verzorgen met een overwegend catechiserend karakter. Ds. Grünewald had geen moeite zich daarmee akkoord te verklaren. Berichten uit deze jaren maken duidelijk dat ook de gelovigen van beide kerkgenootschappen de weg naar elkaar hadden gevonden en zonder veel problemen de diensten bijwoonden, dan wel in de eigen kerk, dan wel in die van de andere gemeente.

Er rees wel enige moeilijkheid toen de heren van het Provinciaal Kerkbestuur geconfronteerd werden met het samenwerkingsverband dat in Vaals functioneerde.⁸ Zij richtten zich om uiting te geven aan hun bevreemding met een schrijven van 16 augustus 1822 tot het consistorie van Vaals en legden daarover enkele vragen voor.⁹ Zij kregen al op 25 augustus een antwoord dat onthullend was voor de volledige acceptatie, die het samenwerkingsverband inmiddels had gekregen. Daarin werd verwezen naar een besluit van 1 juli 1817, waarin de bedoeling tot uiting kwam om beide gemeenten in elkaar te doen opgaan. De hier vermelde motivatie verdient het hier geciteerd te worden. Die luidt als volgt: 'De redenen voor dit laatste besluit des kerkerads waren de wensch der Herv. en Luth. te Vaals niet in twee afgezonderde vergaderingen, maar in één als broeders onder elkanderen hunnen openbaren Godsdienst uit te oeffenen: de redelijkheid van dezen wensch, welke van zelven spreekt, de vrees voor partyzucht en ongenoegen, 't welk niet uitblijven kon, wanneer wij op den redelijken wensch der Herv. en Luth. geen acht sloegen, ons van de Luth. afscheurden en alle Zondagen onzen bijzonderen Godsdienst in de Herv. kerk te Vaals oeffenden'.

Op deze duidelijke stelling name vernemen we van het Provinciaal Kerkbestuur geen bedenkingen meer. De heren konden toen niet vermoeden hoezeer de hier bedoelde gebruiken enkele jaren later tot ernstige problemen aanleiding zouden geven. Zij zullen hierna nog ter sprake komen. Voorafgaand daaraan wijden wij eerst de aandacht aan de gang van zaken te Maastricht.

De Lutherse en de Waalse Gemeente van Maastricht

Het onderzoek naar eventuele parallellen van de boven omschreven verhoudingen tussen deze gemeenten in Maastricht leverde aanvankelijk maar weinig op. Natuurlijk strekte de

bemoeienis van het Provinciaal Kerkbestuur zich ook uit over de Lutherse en de Waalse Gemeenten van Maastricht. Deze behielden duidelijk een grote mate van zelfstandigheid. Dat blijkt vooral uit de bewaard gebleven notulen van de consistorievergaderingen van de Lutherse Gemeente.¹⁰ Vermoedelijk hangt dit samen met de numerieke omvang van deze gemeente en het feit dat zij beschikte over een zelfbewuste predikant.

In het archief van de gemeente bevindt zich echter een bescheiden bundeltje dat loopt over de jaren 1828 tot 1830, dat een ander beeld vertoont.¹¹ Het opent met de mededeling van 28 september 1828 dat de dienstdoende predikant ds. F.W. Danzmann slechts om de veertien dagen de diensten voor de gemeente verzorgde. Hield dit verband met zijn gezondheidstoestand? Hij zou immers korte tijd later overlijden. Het noodzaakte de gemeente wel aparte voorzieningen te treffen voor de tussenliggende zondagen. En dat gebeurde volgens dit verslag, waarvan ik de volgende notities overneem:

op 28 september zal de dienst worden waargenomen door consulent Neumann, predikant te Vaals;

op 12 oktober door ds. Roediger, predikant te Verviers;

op 26 oktober door ds. Cocheret, predikant van Luik;

op 9 november door ds. Wierds van Coehoorn, predikant te Eijsden;

op 23 november opnieuw door ds. Neumann;

op 7 december door ds. Cocheret;

en op 21 december door ds. Wierds van Coehoorn.

Op 17 november 1828 werden nieuwe voorzieningen getroffen, waarvan hier de notities volgen:

op 4 januari 1829 zal de dienst worden waargenomen door ds. Molière, predikant van de Waalse Gemeente te Maastricht;¹²

op 18 januari door dezelfde;

op 1 februari opnieuw door dezelfde;

op 1 maart door ds. Neumann;

op 15 maart door ds. Roediger;

en op 29 maart door ds. Wierds van Coehoorn.

Op 5 januari 1829 volgt dan opnieuw een rijtje voor de maanden april tot september en op 11 oktober voorzieningen over de maanden januari tot eind maart in 1830. Dezelfde namen keren daarin telkens terug. Er wordt slechts voor de tweede pinksterdag een nieuwe aan toegevoegd, die van ds. Stockfeld van Urmond.

Op de vergadering van 7 december 1829 wordt echter aangetekend dat nu de overkomst van ds. H.C. Sträter aanstaande is 'heeft de kerkenraad de bepaalde orde der predikbeurten in de zitting van den 11 den October l.l. afgeschaft'. Kennelijk hield men er rekening mee dat deze nieuwe predikant, die per Koninklijk Besluit van 29 oktober 1829 was benoemd en op 3 januari 1830 zijn intrede deed,¹³ weer alle diensten op de zon- en feestdagen voor zijn rekening zou gaan nemen.

Al de vermelde dienstverleners waren op de genoemde Molière na predikanten van een hervormde Nederduitse gemeente. De consequentie daarvan is vermoedelijk dat zij, misschien op een enkele uitzondering na, niet in staat waren de preek in het Duits te verzorgen en deze dus in het Nederlands moesten houden. Dat vormde geen bezwaar, zelfs niet voor de Duitstalige predikanten en evenmin voor de Lutherse Gemeente. Die was ook gewend te notuleren in een mengeling van Duits en Nederlands. Geen wonder dat als een restant van deze noodzaak in de jaren veertig van verschillende Nederlandstalige gemeenteleden het verzoek kwam om een ruimere plaats voor het Nederlands in de diensten in te ruimen.¹⁴

Het samenwerkingsverband functioneerde dus ruimschoots. Complicaties rezen er echter tijdens de vacature van 1828 voor de viering van het Avondmaal rond Kerstmis van dat jaar. Tijdens een kerkenraadsvergadering van 13 oktober kwam een in het Duits gestelde missive van de classis Maastricht ter sprake over wie en op welke wijze het Avondmaal bediend zou kunnen worden. Er waren nu eenmaal verschillende rituelen in gebruik. Het lutherse ritueel maakte gebruik van de ouwel en daarop stelden veel gemeenteleden veel prijs, terwijl dit in de hervormde gemeenten ongebruikelijk was en de lutherse gewoonte door velen met ergernis werd bekeken. Hoewel van een goed ingestelde hervormde predikant de bereidheid zou verwacht kunnen worden zich met dit afwijkend ritueel te willen conformeren¹⁵ en van de andere kant kon hetzelfde verwacht worden ten aanzien van het hervormde ritueel door een plaatsvervangend voorganger. Van een meerderheid van de Lutherse Gemeente ging de voorkeur uit naar een luthers plaatsvervanger. En omdat er in het rayon Maastricht geen dichterbij functionerende lutherse predikant te vinden was deed men het verzoek aan ds. Grünewald van Vaals, die men op 27 oktober benaderde.

Naar hem ging tevens het verzoek uit om op 2 november de gewone dienst waar te nemen. Wegens ziekte van ds. Cocheret van Luik had de dienst op 26 oktober geen doorgang kunnen vinden en men had dus behoefte aan een andere regeling. De Vaalse predikant liet echter daarop weten dat hij niet in staat was op die dag naar Maastricht te komen wegens werkzaamheden in Vaals en in Aken en berichtte dat men maar genoegen moest nemen met een dienst geleid door een ouderling, genaamd Günther, behorend tot het consulent-schap. Wenste men een 'Communionsfeijer',¹⁶ zo liet hij weten, dan moest men hem tijdig verwittigen.

Uit de aantekeningen in het notulenboek wordt duidelijk dat hij ook op het daarop volgend verzoek om op een van de Kerstdagen of een daarop volgende zondag het Heilig Avondmaal te bedienen niet heeft kunnen ingaan. Hij zag zich genoodzaakt dit reeds op 30 november, op de eerste zondag van de advent, te doen. Hij deed dit uiteraard op de vertrouwde lutherse manier.

Organisatieperikelen als gevolg van de Belgische Opstand

Als gevolg van de Belgische Opstand kwam het functioneren van zo goed als alle vertegenwoordigende lichamen in het gedrang. Bijzonder verstorend werkte de omstandigheid dat de vestingstad Maastricht onder Hollands bewind bleef, terwijl binnen enkele maanden de Zuidelijke Nederlanden en de hele provincie Limburg onder de controle kwamen van het nieuwe Belgische bewind.¹⁷ Deze toestand zou tot 1839 voortduren.

Het classicaal bestuur van Brussel en de daarmee verbonden organen ondervonden voor de nadelige gevolgen van de grote afstanden, die de verschillende gemeenten van elkaar scheidden en tevens de terugslag van het vertrek van een aantal vooraanstaande gemeentelieden, waaronder ook enkele predikanten naar het noorden.¹⁸ Zij kregen het odium te verwerken dat zij vertegenwoordigers waren van een vreemd en vijandig geworden bewind en zij waren bij lange na niet allen bestand tegen de druk, die dat op hen uitoefende, een druk die hier en daar gepaard ging met de nodige pesterijen.

Dezelfde omstandigheden werkten ook binnen de Limburgse gemeenten verstorend.¹⁹ Op vier plaatsen maakten de roomsen ten koste van de hervormde gemeenten een eind aan het simultaangebruik van hun kerken. Het Provinciaal Kerkbestuur dat in Maastricht gevestigd was hield zo goed als geheel op te functioneren. De classicale vergaderingen kwamen zowel in Maastricht als in Brussel in het ongereede, terwijl de ringvergaderingen in Limburg nog slechts gebrekkig door functioneerden. Zo goed en zo kwaad als het ging bleven verschillende functionarissen van de classis het contact met Den Haag en in het bijzonder met de minister-staatsraad belast niet de zorg voor de belangen van de Nederlandse Hervormde Kerk onderhouden. Hierbij was het van enig voordeel dat de scriba van verschillende vertegenwoordigende lichamen in Maastricht, en daarmee in een stad onder Hollandse controle, verbleef, hoewel de moeilijke postverbindingen naar Den Haag voor dit contact met veel vertraging gepaard gingen.

Een en ander kwam de overige Limburgse gemeenten, vooral in de eerste jaren, nauwelijks ten goede. Reeds op 2 mei 1831 vaardigde de verantwoordelijke minister, Van Pallandt van Keppel, een dispositie uit, waarin werd vastgesteld dat het Provinciaal Kerkbestuur van Limburg enz. niet meer in werking was.²⁰ Hij probeerde met enkele richtlijnen daarin te voorzien, wel er van bewust dat dit met moeilijkheden gepaard zou gaan. Dat was ook het gevoel van de volijverige secretaris van de kring Venlo, ds. Jacobus Henricus Brouwer. Hij lanceerde op een bijeenkomst van 15 juni het voorstel om een schrijven te doen uitgaan naar alle hervormde gemeenten in Limburg met de uitnodiging op 15 augustus in Sittard bijeen te komen om voor een betere behartiging van gemeenschappelijke belangen een nieuw vertegenwoordigend lichaam in het leven te roepen.²¹

Dat gebeurde inderdaad en het initiatief werd een groot succes. Vertegenwoordigers van de gemeenten van Venlo, Roermond, Stevensweert, Urmond, Sittard, Heerlen, Beek en Geulle en Meerssen kwamen op de bewuste dag tot overeenstemming over de oprichting

van een Provinciaal Kerkbestuur van Limburg.²² De gemeente van Gennep, die vanwege de afstand geen vertegenwoordiging had gestuurd, had zich bij voorbaat akkoord verklaard met de besluiten, die zouden worden genomen. De gemeente in Vaals had zich nadrukkelijk gedistantieerd, omdat zij het initiatief vooralsnog ongepast achtte. Ook de vacante gemeente Gulpen en Valkenburg was niet bij de zaak betrokken, terwijl die van Eijsden de ontwikkeling nog een jaar wenste aan te zien.

De tot secretaris gekozen ds. Brouwer begon onmiddellijk met een uitgebreide correspondentie. Een hele reeks, soms zeer ingewikkelde zaken, vereisten zijn bemoeienis. Die gold jaren achtereen zijn pogingen een oplossing te verkrijgen voor de geruchtmakende verdrijving van alles wat aan protestants medegebruik in enkele belangrijke rooms-katholieke kerken herinnerde en er was blijven hangen. Zijn pogingen werden met hulp van de autoriteiten in Brussel bekroond met de bouw van een viertal eigen kerkruimten in Beek, Gulpen, Heerlen en Meerssen.²³

Daar hoeft niet nader op ingegaan te worden. Veel meer vragen enkele complicaties met betrekking tot de Lutherse en Waalse Gemeenten onze aandacht.

Problemen rond enkele Lutherse en Waalse Gemeenten

Reeds op een vergadering van de Evangelisch-Lutherse Synode in 1832 werd de wens geuit een poging te wagen de Lutherse gemeente van Maastricht weer onder het ressort van de synode te brengen.²⁴ Men zag daar toen om wille van de gecompliceerde politieke omstandigheden van af. Deze overweging werd in de daarop volgende jaren, waarop telkens opnieuw deze zaak ter sprake kwam, gehandhaafd.

Ernstiger waren de complicaties die zich in Vaals in 1836 voordeden met betrekking tot de hiervoor beschreven samenwerking tussen de hervormde en Lutherse gemeente. Deze was tot volle tevredenheid gehandhaafd gebleven tot aan het overlijden van ds. Grünwald.²⁵ De moeilijkheden kwamen toen een nieuwe predikant in de persoon van ds. Friedrich Wilhelm Bornscheuer op 14 januari 1836 zijn intrede deed en enkele dagen later was geïnstalleerd.²⁶ Was het op eigen initiatief of was de nieuwe predikant er al in gekend? Feit is dat al op 11 januari het consistorie van de Lutherse gemeente liet weten dat het maar eens uit moest zijn met de aparte zondagse namiddagvieringen in de hervormde kerk en dat deze voortaan ook volgens het patroon van de morgendiensten om beurten in een van beide kerken gehouden moesten gaan worden. Nog voordat de andere partij daarop had kunnen reageren kwam er een tweede schrijven van 20 januari binnen, waarmee de indruk werd gewekt dat de nieuwe predikant en de zijnen moeite hadden om de aangegane overeenkomsten te blijven nakomen en men ze maar liever beëindigd wenste te zien.

Er volgde een zeer geladen discussie, waarin de verwijten over en weer steeds heftiger werden en ook maatregelen ten koste van elkaar niet uitbleven. De lutheranen wensten dui-

delijk zich af te scheiden en weer de eigen diensten te gaan houden. Zij wensten ook geen rekening te houden met mogelijke interventies van het Provinciaal Kerkbestuur en verklaarden gehoorzaamheid verschuldigd te zijn aan de eigen hogere organen, die in Keulen resideerden. Om kort te gaan, het samenwerkingsverband liep ten einde.

Omstreeks dezelfde tijd rezen er moeilijkheden omtrent de verkoop van het niet meer gebruikte waalse kerkgebouwtje en de bijbehorende percelen aan een bakker in Vaals.²⁷ Toen de verkoop op 2 oktober 1837 eindelijk kon worden afgesloten rezen er problemen aan wie de daarmee verkregen gelden moesten worden toegekend. Een claim op minstens gedeelten daarvan werd op tafel gelegd door een aantal leden van de voormalige waalse gemeente, die in Aken en Burtscheid woonden. Eerst in 1844 kon daarover een definitieve regeling worden getroffen.

Weer onder Nederlands gezag na de scheiding der beide koninkrijken

Na de eindregeling van het Belgisch-Nederlandse conflict, die in een aantal in 1839 gesloten overeenkomsten werd vastgelegd, kwam de helft van de provincie Limburg weer onder Nederlands gezag. De hervormde gemeente van Vaals bracht nu wel de problemen met de lutherse geloofsbroeders voor het forum van het Provinciaal Kerkbestuur.²⁸ Dat gebeurde prompt nadat zij op 10 december 1839 bericht had ontvangen dat de Evangelisch-Lutherse Gemeente weer onder de bevoegdheden van dit orgaan van de Nederlandse Hervormde Kerk was gebracht. Met een lang en fel requisitoir van 17 februari 1840 werd de zaak ahangig gemaakt met een verklaring waarom dit niet eerder was gebeurd. In den brede werd uiteen gezet dat men een fikse geldvordering op de lutherse gemeente wenste in te dienen als vergoeding voor de salariëring van een onderwijzer-organist die men jarenlang als hervormde gemeente alleen had moeten dragen. Groot was de verbazing, toen het Provinciaal Kerkbestuur op 27 oktober 1840 liet weten de schuldvordering ongegrond te vinden en de eis bijgevolg van de hand wees. Op 15 november liet daarop het consistorie van de hervormde gemeente weten dat het zich bij deze uitspraak niet wenste neer te leggen en hoger beroep aantekende op de instantie die krachtens het Algemeen Reglement met de zaken van opzicht en tucht belast was.²⁹ Het heeft allemaal niets meer uitgehaald en slechts bijgedragen tot verharding van de onderlinge betrekkingen tussen de twee gemeenten.

Daarmee werd een poging van de Heerlense predikant ds. L.A. Preusser,³⁰ eveneens op 15 november ondernomen in opdracht van het genoemde kerkbestuur om de beide gemeenten tot verzoening aan te sporen, volkomen uitzichtloos. Het heeft daarom nauwelijks zin de afloop van dit conflict hier te vervolgen. Wel laat ik hier graag de tekst volgen van de overwegingen die in dat kader geopperd werden.

In zijn bewogen beroep op wederzijdse tegemoetkomendheid citeerde hij een voorschrift

Potloodtekening uit 1827 van Ds. Ludwig Adolph Preusser, predikant van Heerlen 1808-1847. Collectie Rijkshet, Heerlen.

dat op 6 juli 1821 was uitgegaan van het Directoraat Generaal voor de Hervormde Eredienst. Dat luidde:

‘De Gemeenten en Predikanten in Limburg behoren vooral dit beginsel in het oog te houden, dat zij niet uitsluitend tot het Hervormde of Luthersche of eenig ander afzonderlijk Protestantsch Kerkgenootschap kunnen geacht worden te behoren, maar wel tot de algemeene Protestantsch Christelijke kerk’.

Preusser voegde er dan ook aan toe dat volgens dit voorschrift ‘de kerkenraden van Vaals zich niet behoren te heften aan hunnen naam van Luthersch of Gereformeerd om zich van elkander te verwijderen, maar

waar het mogelijk is zich beschouwen moeten als slechts eene gemeente uit te maken met twee Leeraren en zich alzoo ten nauwste aan elkanderen behoren te houden’.³¹

Hoewel het Provinciaal Kerkbestuur nog op 8 januari 1841 een voorstel indiende om de afwisselende diensten voor beide gemeenten volgens de oorspronkelijke regeling weer te doen plaatsvinden, reageerden beide gemeenten, respectievelijk op 13 en 17 januari volstrekt afwijzend.³² De twee gemeenten gingen verder als twee gescheiden gemeenten. De daarmee bereikte situatie zou nog slechts ruim een jaar later door een nieuwe ontwikkeling bevestigd worden door een maatregel van hogerhand.

Een nieuwe organisatie

Op voorstel van de Minister van Staat, belast met de zorg voor de Hervormde Eredienst werd bij Koninklijk Besluit van 30 april 1841, nr. 69 het de facto bestaand kerkbestuur voor vervallen verklaard en een nieuw in het leven geroepen onder de benaming: *Bestuur der Protestantsche kerken in Limburg*.³³ Dit zou dan niet alleen in de plaats treden van het vroegere Provinciaal Kerkbestuur van Limburg enz., maar bovendien in die van het Classicaal Bestuur van Maastricht. De functies van beide lichamen zouden nu door het nieuwe bestuur uitgeoefend gaan worden. Toen de Evangelisch-Lutherse Synode daarop

in kennis werd gesteld dat het de bedoeling was de Limburgse lutherse gemeenten weer te brengen onder het sinds 1816 bestaande systeem, werd besloten zich daartegen niet te verzetten.³⁴

De beide daardoor getroffen gemeenten wensten zich echter daar niet bij neer te leggen. Zij dienden op 19 september 1841 bij de regering in Den Haag het verzoek in weer met de lutherse gemeenten in de andere provincies verenigd te worden.³⁵ Zij zouden graag onttrokken worden aan het gezag van de hervormde instanties te Maastricht. De motivering was veelzeggend en getuigde van een veelvoud van opgekropte gevoelens. Zij zouden zich namelijk, zo werd betoogd 'onder het Hervormde kerkbestuur in een ongelijken, ondergeschikten en gedrukten toestand bevinden'.

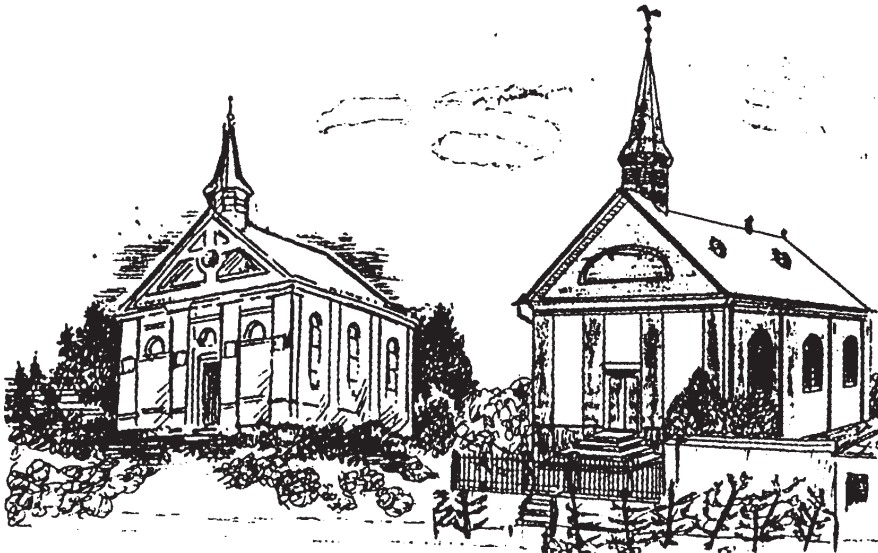
Hoewel het Bestuur der Protestantsche Kerken in Limburg desgevraagd de ingebrachte bedenkingen bagatelliseerde, kwam er in de loop van 1842 een ontwikkeling op gang, die er toe leidde dat de twee gemeenten, tenslotte ook met instemming van de Algemene Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk, bij Koninklijk Besluit van 16 november 1842 als oorspronkelijk lutherse gemeenten, te rekenen vanaf de aanvang van het jaar 1843, onder het ressort der *Evangelisch-Luthersche Kerk* werden gebracht.³⁶ Iets dergelijks gebeurde met betrekking tot de Franstalige gemeente te Maastricht, die bij hetzelfde Koninklijk Besluit onder het ressort van de *Commissie tot de zaken der Waalse kerken* werd gebracht.³⁷ Een en ander bezegelde het echec van de door Willem I bedreven kerkpolitiek.

Bij diezelfde gelegenheid werd de naam van het bestuur veranderd in *Kerkbestuur van Limburg*.³⁸ Het werd uitdrukkelijk aan dit bestuur ter overweging gegeven of 'na de afzondering van de Luthersche en Fransche gemeenten' geen andere structuur wenselijk was en het werd opgeroepen daartoe de nodige voorstellen te doen. Het Koninklijk Besluit van 24 juni 1843, nr. 76 honoreerde het daarop binnengekomen voorstel omtrent een nieuwe samenstelling van dit bestuursorgaan. Het is hier niet de plaats deze nader te beschrijven.³⁹

Het is nu zaak de nieuwe organisatie en de lotgevallen van de betreffende gemeenten wat nader te bekijken. We willen in het vervolg ook een beschouwing geven over de vooral numerieke ontwikkeling van de hier besproken Limburgse gemeenten, waarbij een vergelijking wordt gemaakt tussen de cijfers in de bewogen jaren van de Belgische afscheiding en die van de jaren daarna.

Opnieuw troubles in de protestantse gemeenschappen in Limburg

De nieuwe organisatie zou uit zes leden bestaan, drie predikanten en drie ouderlingen, waarvan een predikant en twee ouderlingen uit Maastricht moesten komen en twee predikanten en een ouderling uit de buitengemeenten werden gerekruteerd. Er was slechts

Tussen 1836 en 1838 werden er in Zuid-Limburg vier Leopoldkerkjes gebouwd. Van linksboven naar rechtsonder: Meerssen, Beek, Gulpen en Heerlen. Bron: W.A.J. Munier.

spaarzaam tegemoet gekomen aan de wensen van de laatstgenoemde gemeenten naar een meer evenredige vertegenwoordiging, want men bleef vasthouden aan een royale vertegenwoordiging van de Maastrichtse gemeente.⁴⁰

Een voorstel van 30 september om over te gaan naar een nieuwe ringindeling werd bij Koninklijk Besluit van 21 november van hetzelfde jaar bekrachtigd.⁴¹ Er zouden voortaan drie ringen zijn, te weten die van Maastricht met Maastricht, Meerssen, Beek, Gulpen en Eijsden, die van Heerlen met Heerlen, Vaals, Sittard, Urmond en Grevenbicht, en die van Venlo met Venlo en Blitterswijk, Gennep, Roermond en Stevensweert. Als voorbode van een verdere toekomst werd al een structurele band met de provinciale kerk in Noord-Brabant overwogen, die eerst in 1851 werd uitgebouwd.⁴² Dit gebeurde met het oog op de geringe omvang van de in Limburg gelegen gemeenten.

Het merendeel van de hervormde gemeenten in Limburg omvatte slechts een gering tot zeer gering aantal leden. Er volgt daarover hier wat cijfermateriaal uit de jaren 1837, 1845 en 1851. We kozen deze jaartallen niet alleen, omdat er voldoende materiaal voor te vinden was, maar bovendien om aan de hand van de cijfers na te kunnen gaan of en in hoeverre het herstel van het Nederlands bewind tot een toename van het aantal protestanten in Limburg heeft geleid. We laten hier eerst voor het jaar 1837 de namen van de gemeenten en de bijbehorende cijfers de revue passeren:⁴³

Gennep	71
Venlo	138
Roermond	95
Stevensweert	70
Urmond en Grevenbicht	172
Sittard	126
Beek en Geulle	74
Eijsden	44
Gulpen en Valkenburg	77
Heerlen	116
Meerssen	46
Vaals	180
Samen een totaal vormend van 1211 zielen.	

Hierbij passen enkele aantekeningen. Het totaal aantal protestanten over de hele provincie, voor zover zij onder Belgisch bestuur stond, is niet hoog te noemen. Het betekende in dit jaar op zich al een aanzienlijke vermindering van dit totaal dat er in plaatsen als Roermond, Venlo en Stevensweert geen garnizoenen van het Nederlandse leger meer waren gevestigd. Hoewel de aantallen protestantse militairen altijd aan sterke wisselingen onderhevig waren geweest, werd het totaal toch rond de 2000 geschat.

De kleine Limburgse gemeenten waren door de verbreking van de banden met het oude vaderland zo goed als geheel op zichzelf aangewezen. De banden met de overige hervormde gemeenten in de Zuidelijke Nederlanden waren tot op enkele spaarzame contacten na eveneens verbroken. De gemeente Eijsden rekende een aantal protestanten uit het naburige Franstalige België in de omgeving van Dalhem tot haar leden.⁴⁴ Ook van de gemeente Stevensweert woonden enkele leden aan de Belgische kant van de grens, met name in Maaseik. Dat was ook aan de Duitse zijde van het grensgebied het geval, waar enkele protestanten in Saeffeln en Wehr tot de gemeente Sittard en een enkele protestant in Nieder-Kruchten tot de gemeente Roermond werden gerekend.

Wat de onderlinge verhoudingen tussen de gemeenten betreft moet worden opgemerkt dat er hier en daar spanningen waren. De wat kunstmatige combinatie van Gulpen met de vroegere gemeente Valkenburg riep in laatstgenoemde plaats en de omgeving ervan weerstanden op.⁴⁵ Een aantal protestanten van de combinatie kerkte elders, meestal in het naburige Meerssen. Enkele families, die in Maasband onder Stein woonden, en die officieel tot de gemeente Beek werden gerekend, wensten onder de gemeente Urmond te behoren. Enkele Franstalige families in de omgeving van Maastricht gingen, als de omstandigheden het toelieten, daar ter kerke.⁴⁶ Bij tijd en wijlen werden de onderlinge verhoudingen tussen de gemeenten door dit soort zaken bemoeilijkt en pakte hier en daar de becijfering anders uit.

Ter vergelijking de cijfers van 1845 en 1851. De gevolgen van de veranderingen van de politieke situatie, die zich in 1839 en daarna voltrokken, weerspiegelen zich in de cijfers, die voor de genoemde gemeenten in bedoelde jaren werden opgegeven.⁴⁷ Zij zijn voor deze jaren de volgende:

	1845	1851
Gennep	139	145
Venlo	275	764
Blitterswijk	54	
Roermond	186	311
Stevensweert	82	96
Urmond en Grevenbicht	170	193
Sittard	110	71
Beek en Geulle	62	54
Eijsden	52	52
Gulpen en Valkenburg	64	65
Heerlen	95	89
Meerssen	109	193
Vaals	164	188

Voor Maastricht werden in 1845 voor de Nederduits Hervormde gemeente 797 en voor de Waalse gemeente 211 leden genoemd, terwijl het totaal aantal protestanten in de stad voor 1851 op 2546 werd begroot. Bij het laatste cijfer werden de leden van het garnizoen meegerekend. In bovenstaande lijst is dat voor het aantal protestanten in Venlo voor 1851 eveneens het geval.

Overziet men het geheel van de cijfers, dan is voor de meeste plaatsen een duidelijke toename van het aantal leden na het herstel van het Nederlands bewind te signaleren. De afname van het aantal in plaatsen als Sittard en Vaals is aan bijzondere omstandigheden toe te schrijven. In 1837 werden voor Sittard hervormden over de grens in de naburige plaatsen Saeffeln en Wehr nog tot die gemeente gerekend, in 1845 was dat niet meer het geval. In Vaals was in 1837 een lidmatenbestand van 180 opgegeven om het feit dat een behoorlijk aantal Lutheranen tot de gemeente werd gerekend. In 1842 kwam daaraan een eind en werd een Lutherse gemeente weer duidelijk gescheiden van de Hervormde gemeente. Volgens opgaven van 1840 werden de aantallen van beide groepen geschat op respectievelijk 101 en 153. Voor Vaals wordt echter in 1851 een totaal van 188 opgegeven, zodat daarmee weer een belangrijke toename kan worden vastgesteld.

Op enkele plaatsen valt een vermindering van het aantal protestanten te signaleren. Dat geldt in het bijzonder voor Heerlen. Predikant Preusser geeft bij de opgave daarvoor in 1845 het vertrek van enkele douanebeambten en marechaussees met hun gezinnen als verklaring op. In 1851 wijst het dan opgegeven aantal op een nog verdere afname van het aantal. Voor Eijsden waar ds. Wierts van Coehoorn in 1845 enige aarzeling te kennen gaf of hij als totaal 39 of 52 mensen als lidmaten van zijn gemeente zou opgeven, was de verbreking van de banden met het Franstalige deel van België naast andere factoren van betekenis.⁴⁸ Het lichte herstel dat zich overigens voor die plaats in de veertiger jaren aftekende, moet worden toegeschreven aan de omstandigheid dat deze gemeente duidelijker dan tevoren een grensplaats was geworden, hetgeen onder meer de vestiging van een aantal douanebeambten met zich meebracht. Opvallend is de grote toename van het aantal leden van de gemeente Meerssen. Die hing voor een deel samen met de blijvende vestiging van een brigade marechaussees. Velen van dit soort vertegenwoordigers van het Nederlands bewind waren protestanten.

Betekenis van de cijfers

Deze nauwe verbondenheid van het contingent protestanten met het Nederlands bewind wordt nog duidelijker, wanneer we er de cijfers bij halen van de jaren 1830 en 1832, zijnde die van onmiddellijk voor het uitbreken van de Belgische Opstand en die van enige tijd er na. De gegevens over die jaren zijn te danken aan de ijverige scriba van het kerkbestuur van Limburg, ds. J.W. Suringar, die kennelijk geïntrigeerd door dezelfde vragen als die ons

hier bezighouden, het nodige materiaal bijeenbracht.⁴⁹ Vergelijken we de cijfers voor de genoemde jaren, dan blijkt dat er voor nagenoeg alle gemeenten een vermindering van het aantal leden te signaleren valt.

De cijfers zijn als volgt: Venlo zakte van 214 naar 134, Gennep van 127 naar 81, Roermond van 102 naar 72, Stevensweert van 100 naar 60, Sittard van 121 naar 117, Heerlen van 130 naar 109, Urmond van 170 naar 158, Beek van 92 naar 72, Meerssen van 93 naar 64, Gulpen van 97 naar 88 en Eijsden van 56 naar 38. Alleen de gemeente Vaals vormt een uitzondering op de regel. Deze gemeente zag het aantal leden van 273 in 1830 naar 307 stijgen in 1832. Daar kwam eerst in latere jaren een flinke daling, terwijl ook het herstel in de jaren veertig zich daar langzamer voltrok dan in de meeste andere gemeenten. In de bovengenoemde cijfers valt ook op dat de daling lang niet overal even sterk was. Procentueel was zij bijzonder hoog in Venlo, Gennep en Stevensweert, in Urmond daarentegen was zij bijzonder laag. In laatstgenoemde gemeente trad bovendien al spoedig een kentering op en kwam het aantal leden nog tijdens de Belgische periode tot boven dat van 1830.⁵⁰ De verklaring moet wellicht gezocht worden in de omstandigheid dat deze in een uithoek gelegen gemeente voor een groot deel bestond uit een aantal reeds lang ter plaatse gevestigde families, terwijl elders het wegvallen van een aantal ambtenaren of andere lieden, wier bestaan nauw verbonden was geweest met het Nederlands bewind, van betekenis was.

De sociale status der gemeenteleden

Deze nauwe verbondenheid met het Nederlands bewind mag men tot ver in de negentiende eeuw als een constante beschouwen van een groot aantal Limburgse gemeenten. Men kan het zonder meer aflezen uit gegevens omtrent de sociale status van protestanten, die op verzoek van een synodale commissie in 1845 in de meeste van de toen ingeleverde ledenlijsten werden opgenomen.⁵¹ Voor enkele gemeenten willen we daaruit een greep doen om langs die weg te laten uitkomen, dat een groot aantal protestanten vooraanstaande posities innamen in de toenmalige samenleving.

Voor die van Roermond wordt op een totaal van 130 met naam en toenaam vermelde leden er voor sommigen de aantekening bijgezet: zonder beroep, maar het geldt in al die gevallen vrouwen en kinderen. Vele malen volgt de vermelding: gepensioneerd officier, dikwijls met de betreffende rang erbij, zoals: gepensioneerd majoor, kolonel, wachtmeester en sergeant. Verder wordt een aantal kooplieden en winkeliers vermeld en komen beroepen voor als fabrieksopzichter, fabrikant, reiziger, ambtenaar, bankier, advocaat, officier van justitie, commissaris van politie, controleur. Daarnaast worden ook beroepen van gewone ambachtslieden genoemd zoals schrijnwerker, kettingscheerder, dagloner, kantorist, klerk, boekhouder, tapper, zadelmaker, timmerman, verver, wever, dienstmeid of dienstbode. Voor Roermond zijn we bovendien goed geïnformeerd over protestanten bij of in

dienst van het garnizoen. Een nominatieve lijst vermeldt 64 namen, waarvan een groot deel van officieren, met de toevoeging dat nog een drietal protestanten deel uitmaakte van de staf, terwijl er voor het korps Koninklijke Marechaussee de namen van 19 protestanten worden genoemd.

Het ledenbestand van de gemeente Venlo maakt een nog sterker elitaire indruk. Er werden slechts weinig ambachtslieden genoemd, waarbij men bovendien mag veronderstellen dat een aantal daarvan emplooi vond bij het garnizoen, zoals een distillateur, een pijpenbakker, een apotheker en verschillende herbergiersters. Onder de toplieden komen de commandant van de vesting en de directeur van de posterijen voor, terwijl er ambtenaren van verschillende rang worden genoemd en opnieuw nogal wat gepensioneerde officieren. Er werden echter geen gedetailleerde gegevens over de samenstelling van het garnizoen aangetroffen.

Voor een plattelandsgemeente als Gennep krijgt men de indruk dat ook daar het merendeel van de protestanten deel uitmaakte van de beter gesitueerden of van de ambtenarij en de marechaussee. Meer gewone lieden komen voor in gemeenten als die van Beek en Geulle of van Urmond en Grevenbicht, in welke laatste gemeente de meerderheid bestond uit landbouwers en eenvoudige ambachtslieden.

In de opgave van de gemeente Stevensweert stoten we op de gevolgen, die het leven van al deze gemeenten temidden van een overwegend rooms-katholieke bevolking met zich meebracht. Daar heet het: 'In deze gemeente bevinden zich acht bonte huwelijken; in twee van deze worden de kinderen in de Protestantsche eeredienst opgevoed, in één huwelijk gaan de meisjes met de Protestantsche moeder; waar in de overige huwelijken kinderen zijn daar gaan zij met de Roomsche partij'. Constant valt in dit soort rapportage de klacht te beluisteren over het hoge aantal van deze bonte of gemengde huwelijken en de daaruit voortvloeiende overgangen van de ene naar de andere kerk.⁵²

Gemengde huwelijken en de gevolgen ervan

Uit een nauwkeurige becijfering voor het jaar 1845 valt op te maken dat er op een totaal van 743 huisgezinnen niet minder dan 187 gemengd waren. Het cijfer moet vermoedelijk nog hoger worden gesteld, omdat er in bedoeld overzicht voor een aantal plaatsen geen cijfers worden meegedeeld en niet verondersteld kan worden dat het verschijnsel zich daar niet heeft voorgedaan. Uitschieters zijn de gemeenten van Maastricht met op 177 een totaal van 82 gemengde huwelijken en Eijsden met 8 op 20. Voor al deze gemeenten wordt in dit overzicht opgegeven hoeveel kinderen uit deze verbintenissen rooms werden opgevoed, hoeveel protestants en in hoeveel gevallen er regelingen werden getroffen om bij de geboorte van kinderen rekening te houden met de godsdienst van beide ouders en bijvoorbeeld de jongens te dopen en op te voeden in de religie van de vader en de meisjes in die van de moeder.

Het totaal aan roomse kinderen uit deze huwelijken werd becijferd op 75, dat van de protestanten op 56 en dat van zogenaamd gemengde kinderen op 22. Op enkele plaatsen is het aantal roomse kinderen aanzienlijk groter dan het aantal protestantse. Zo bijvoorbeeld in Roermond, waar er 16 staan tegenover slechts 2. De omstandigheden van een garnizoensplaats zullen daarbij wel meegespeeld hebben. Hoewel in dit overzicht geen gegevens zijn opgenomen over militairen, wordt regelmatig de klacht geuit dat juist onder hen het aantal gemengde verbintenissen bijzonder hoog lag. Regelmatig ook wordt geklaagd dat het gevolg van dit soort verbintenissen voor veel van huis uit protestantse militairen de overgang naar de rooms-katholieke kerk te betekenen had. Voor een stad als Roermond bracht dit verder mee dat deze militairen na ontslag uit de dienst naar de stad terugkeerden om zich daar te vestigen. Ook voor andere garnizoensplaatsen zal dit wel gebeurd zijn. Geen wonder dat daarom ook gepleit werd voor een goede opvang en pastorale zorg voor militairen. Voor het bijzondere geval van Maastricht wordt de vestiging van een protestantse instelling bepleit. Ook de vestiging van een fabriek onder protestantse leiding met de daaraan verbonden uitbreiding van de werkgelegenheid zou uitkomst kunnen bieden. Langs die weg zou het aantal overgangen naar de roomse godsdienst kunnen afnemen, omdat ook het vinden van een geschikte broodwinning nogal eens in het geding was bij geloofsovergangen.

Nog eens cijfers ter afsluiting

Om enigszins een beeld te geven van de spreiding van protestanten over de provincie Limburg volgt hier een lijst, die op basis van bij het provinciaal bestuur daarover binnengekomen gegevens begin 1851 werd samengesteld.⁵³ Deze lijst vermeldt voor het arrondissement Maastricht 3348 en voor dat van Roermond 1353 protestanten. Hetgeen een totaal oplevert van 4701. Deze waren in de volgende plaatsen gevestigd:

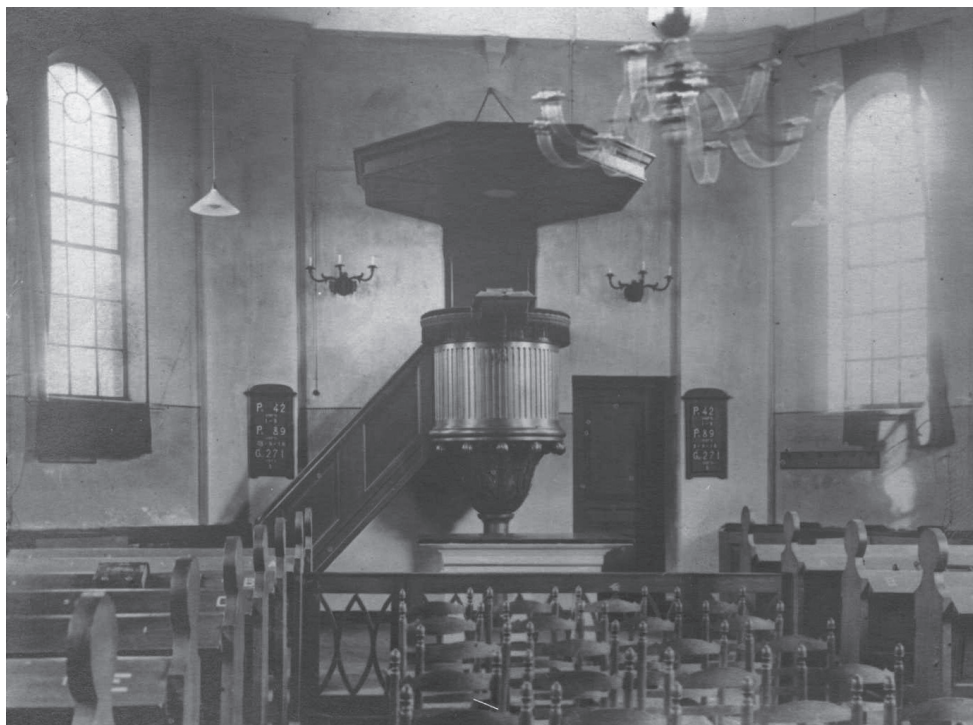
De lijst is niet compleet. De naam Blitterswijk ontbreekt bijvoorbeeld geheel. Volgens andere opgaven waren daar zoveel protestanten gevestigd dat zich het begin van een zelfstandige gemeente van die naam begon af te tekenen.⁵⁴ Het moet uitgesloten worden geacht dat al deze protestanten vertrokken waren. Zo ontbreken er nog enkele plaatsnamen, waar volgens eerdere opgaven protestanten werden vermeld.⁵⁵ Alles bijeen maakt deze lijst echter duidelijk dat binnen een behoorlijk aantal plaatsen in Limburg helemaal geen protestanten woonden en elders hun aanwezigheid beperkt bleef tot een enkel gezin of zelfs een enkeling. Men mag er van uitgaan dat deze enkelingen in een isolement leefden, terwijl het protestantisme als zodanig niet of nauwelijks in de gezichtskring kwam van een groot deel van de Limburgse bevolking. Waar dit wel gebeurde vonden herhaaldelijk pesterijen plaats.

Amby	21	Heijthuisen	12	Posterholt	2
Amstenrade	1	Helden	8	Roermond	259
Arcen en Velden	11	Itteren	2	Roosteren	1
Beek	35	Jabeek	1	Sittard	69
Beesel	7	Kerkrade	6	Stein	19
Belfeld	1	Kessel	3	Stevensweert	52
Berg en Terblijt	2	Linne	4	Susteren	11
Bergen	19	Maasbracht	3	Swalmen	1
Born	17	Maasbree	1	Tegelen	8
Broekhuizen	3	Maastricht	2529	Thorn	6
Brunssum	5	Meerlo	28	Ubach over Worms	3
Bunde	3	Meerssen	61	Ulestraten	1
Echt	19	Mook	23	Urmond	50
Eijgelshoven	1	Munstergeleen	1	Vaals	188
Eijsden	50	Nederweert	1	Valkenburg	7
Gennep	78	Neeritter	6	Venlo	736
Grevenbicht	120	Nieuwstadt	1	Venraij	2
Gronsveld	2	Obbicht	6	Wanssum	1
Gulpen	44	Ohé en Laak	4	Weert	12
Heer	7	Ottersum	25	Wessem	1
Heerlen	72	Oud-Vroenhoven	10		

Roomse pesterijen duren voort

De kleine protestantse minderheid zag zich genoodzaakt tot een zeer voorzichtige opstelling om zo te voorkomen dat katholieke gevoeligheden gekwetst werden. Bij tijd en wijle konden niettemin wrijvingen en conflicten niet vermeden worden. Waar de verhoudingen gevoeliger lagen op plaatsen, waar het simultaneum lang in zwang was geweest, of waar belangrijke posten nog in handen waren van protestanten, bleven soms heftige conflicten niet uit. Dat zelfs het verstoren van protestantse diensten met de bouw en ingebruikneming van eigen kerkjes niet definitief tot het verleden behoorde moge blijken uit het verslag van een voorval dat zich in maart 1839 in het op dit punt altijd al roerige Beek afspeelde.⁵⁶ De begrafenis op 25 maart van een vooraanstaand lid van de hervormde gemeente Jan Adam Bausch⁵⁷ vormde de aanleiding tot ernstige ordeverstoringen in en buiten het hervormde kerkje. Een van de hoofdrolspelers ds. Gustav Höfer, predikant uit Sittard,⁵⁸ die de begrafenisplechtigheid had geleid, liet er het volgende verslag van opmaken en stuurde het op naar het Provinciaal Kerkbestuur met het verzoek er voor te willen zorgen dat het in een of andere krant zou worden gepubliceerd 'damit die Welt diese scandalöse Geschichte erfahre'. Het bewuste verslag luidt in de Nederlandse vertaling in de kerkenraadsnotulen opgenomen als volgt:⁵⁹ 'Toen wij met het lijk van het

Interieur van de in 1838 gebouwde Heerlense Hervormde Kerk. Foto: Collectie Rijkzheid, Heerlen.

sterfhuis naar het kerkhof der protestantsche Gemeente wilden gaan, voegde zich bij de lijkstatie van de deur van het sterfhuis af zulk een komplot, dat de lijkstaatsie nauwelijks haren weg kon vervorderen, welk komplot gedurende den geheelen weg tot op ons kerkhof met gejuich en handgeklap de lijkstaatsie vergezelde. Om den doode ongestoord te kunnen begraven, wilden wij het ijzeren hek des kerkhofs sluiten: tervergeefs! Het komplot klom over den muur des kerkhofs en drong met geweld het hek open, stormde op het kerkhof en de kerk in, zoodat de lijkstaatsie niet dan met onbeschrijfelijke moeite in de kerk kon komen. Een gedeelte van het komplot liep met geweld en geraas op het oxaal en vervulde hetzelfde, een ander gedeelte drong de kerk binnen. De Weleerwaarde Heer Höfer, Predikant te Sittard, uitdrukkelijk verzocht om de lijkpredikaatsie te houden begon naauwelijks van den preekstoel te spreken, of het luidruchtig spreken, het stampen met voeten en het verder geraas verwekt door het komplot op het oxaal en onder in de kerk werd zoo groot, dat de Heer Predikant Höfer naauwelijks zijne eigen woorden kon verstaan en de lijkstaatsie daarvan volstrekt niets verstond. Het komplot stoorde ons godsdienstig gezang door mede te schreeuwen en riep met luider stem Amen op ieder woord van de Heer Predikant. Deze Heer verzocht de kwaadwillige verstoorers der vrij-

heid van den godsdients (sic), welke door de Constitutie gewaarborgd is, om niet verder te stooren; doch men wilde naar zijn verzoek niet luisteren. Nu verzochten eenige leden der protestantsche Gemeente deze verstoorders om uit de kerk te gaan, maar zij hebben zich op eene baldadige wijze tegen dit verzoek verzet, zoo zelfs dat zij een der leden onze Gemeente met vuisten op zijne borts (sic) gestooten hebben. Nu kon de Heer Predikant Höfer door het aanhoudend geraas, geschreeuw en stampen met de voeten zijnen dients (sic) voortzetten en was genoodzaakt onverrigter zake den preekstoel af te klimmen en hij met de lijkstaatsie kon alleen met groote moeite door het aanhoudend gedrang uit de kerk geraken, en nu ook was de baldadigheid van het komplot noch niet voldaan, maar het bleef de lijkstaatsie met getier en gejuich vergezellen tot aan het sterfhuis toe'.

Wat de achtergrond heeft gevormd van deze incidenten heb ik niet kunnen achterhalen. Het was niet zo maar iemand die begraven werd en vermoedelijk had hij op een of andere manier de roomse meerderheid tegen zich in genomen. Ik ben ook niet op het spoor gekomen van ook maar enige reactie van de gemeentelijke autoriteiten, waarop een beroep gedaan werd om zo mogelijk de verantwoordelijke belhamels te bestraffen. In de raadsverslagen van dit jaar werd op geen enkele manier melding gemaakt van deze gebeurtenissen.⁶⁰ Ook bleek mij niet dat de poging om aan het gebeurde de nodige publiciteit te geven succes gehad geeft. De door het incident gewekte ergernis zal wel beperkt zijn gebleven tot de kleine kring van de protestanten zelf en daarin nog enige tijd verder gecolporteerd zijn. Roomse reacties beperkten zich tot het ophalen van de heldendaden, die gepleegd werden bij de begrafenis van een verachte dorpsgenoot.

Helemaal op zich stond het gebeuren overigens niet. Ook elders, met name in Gulpen, vonden kleine incidenten plaats en bleven pesterijen, die men elkaar aandeed, de gemoeieren bezig houden.⁶¹ Het spreekt vanzelf dat protestanten daarvan in de gewijzigde omstandigheden veel eerder het lijdend voorwerp werden dan katholieken. Als het aan bepaalde woordvoerders van de katholieke meerderheid had gelegen, dan had de kleine protestantse minderheid als een gevaarlijk ziekteverschijnsel in een compleet isolement gedrongen moeten worden. Zo althans zouden ijverige Redemptoristen uit het klooster Wittem, de beroemde Bernard Hafkenscheid aan het hoofd, zich in 1843 tijdens een missie in Sittard hebben uitgelaten.⁶² Zij hadden het daarbij zo bont gemaakt dat de al genoemde predikant van Sittard zich op 4 september 1843 rechtstreeks tot de koning wendde om zijn beklag te doen over wat hij noemde de 'Schmähungen und Lästerungen der catholischen Geistlichkeit' om daartegen de bescherming van Zijne Majesteit te vragen.⁶³ De campagne was immers gericht tegen zijn trouwste onderdanen, die van hun verbondenheid met het huis van Oranje ook onder de vreemdelingenheerschappij van de Belgen geen geheim hadden gemaakt. Het voornaamste wat hij de missiepredikanten te verwijten had kwam hierop neer: 'Sie stiften durch ihre Predigten Uneinigkeit in gemischten Ehen, zwischen Gatten, zwischen Eltern und Kindern und Geschwistern, zwischen katholischen Dienstboten und Herrschaften und erregen Hass und Zwietracht

zwischen den verschiedenen Confessionsverwandten'. Het beste remedie hiertegen zou bestaan in het nadrukkelijk terugverwijzen van de onruststokers naar het klooster, dat zij door de koninklijke gunst hadden verkregen.

Toen vanuit Den Haag een onderzoek naar heel het gebeuren werd gelast, brachten de daarover uitgebrachte rapporten de Minister van Hervormde Eredienst niet weinig in verlegenheid. In de rapporten, die binnen kwamen van de gouverneur der provincie, van het provinciaal bestuur, het kantongerecht van Sittard en van de politie werden de beschuldigingen ofwel van de hand gewezen, ofwel in hun strekking gebagatelliseerd, terwijl ook de apostolische vicaris van Roermond, Mgr. J.A. Paredis, zijn geestelijkheid in bescherming nam.⁶⁴ Toen ds. Höfer, daartoe opgeroepen door het Kerkbestuur in Limburg, de bewijsstukken op tafel moest brengen, kwam hij in een moeilijk parket, omdat hij zelf tijdens de missieactiviteiten van de Redemptoristen afwezig was geweest. Bijgevolg kon hij hooguit getuigenissen van derden op het tapijt brengen.

Hoewel hij er in slaagde een aantal getuigenissen met compromitterende uitlatingen van de missiepaters, waarin zelfs de plicht tot gehoorzaamheid aan een protestants vorst met vragen werd omkleed, te voorschijn te brengen, bood het geheel te weinig houvast voor het treffen van strafmaatregelen.⁶⁵ De predikant kreeg zelfs de steun niet van zijn kerkbestuur, omdat dit van mening was dat diens scherpslijperij geen pas gaf in een tijd, waarin godsdienstige verdraagzaamheid hoog stond aangeschreven. Het liet duidelijk merken dat hij er beter aan gedaan zou hebben, wanneer hij eerst bij de heren van het kerkbestuur zijn licht had opgestoken. Men zou hem dan ongetwijfeld van zijn onberaden stap hebben afgehouden. Geen wonder dat de heren geen voorstander waren van harde maatregelen. Ook van de zijde van het Departement van Hervormde Eredienst werd niets in die richting ondernomen.⁶⁶ Een officiële reprimande voor de predikant zelf, waarvan een ogenblik sprake was, bleef hem bespaard. De zaak ging de doofpot in.

Ik houd mij voor dit overzicht aan de in de titel genoemde slotdatum. Ik volsta met de opmerking dat in de daarop volgende decennia veel stof tot onderlinge wrijvingen en conflicten aan de orde bleef. Die speelden zich af met betrekking tot de begraafplaatsen, de zorg voor weduwen en wezen, de armenzorg, het onderwijs en de gevolgen van de gemengde huwelijken. Eerst in de eenentwintigste eeuw begon geleidelijk wat licht te schijnen voor de onderlinge betrekkingen van katholieken en protestanten in Limburg. Dat weerspiegelt zich in de titel van een boekwerk van W. van der Linde, *Eindelijk Religieuze Tolerantie na 500 jaar religieuze strijd in Geleen en in Zuid-Limburg*.⁶⁷

Noten:

1. *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* (TNK) 7 (2004) maart, 3-7 met een overzicht van de protestantse gemeenten in de Zuidelijke Nederlanden.
2. Een gedrukt exemplaar van dit KB in: RHCL, Archief van de Classis Maastricht (ClMa), inv.nr. 46 onder ingekomen stukken. Voor ontstaansgeschiedenis en werking verwijs ik naar: Loon, J.C.A. van, *Algemeen Reglement van 1816* (Wageningen 1942).
3. Het enz. verwijst naar de andere Zuidelijke Provinciën. Niettemin werd de provincie Limburg in de naamgeving opgenomen, omdat daar de voornaamste en de meest omvangrijke gemeenten gevestigd waren. Het was bij die gelegenheid dat voor het eerst alle hervormde gemeenten in Limburg onder één vertegenwoordigend instituut werden gebracht. Gemeenten als Gennep, Roermond en Sittard hadden lange tijd onder andere synodes en classes geressorteed.
4. Voor de hier volgende bijzonderheden verwijs ik naar een omvangrijk artikel van mijn hand Munier, W.A.J., 'Kerken en kerkgangers in Vaals van de Staatse tijd tot op heden', in: *PSHAL* 136/137 (2000-2001) 85-262; zie daarvan speciaal 211-220. Voor de ambtsduur van de hierna genoemde predikanten zie de daarin opgenomen predikantslijsten 225-227.
5. Enkele bijzonderheden over deze gemeente, zie: *ibidem*, 228-229.
6. *Ibidem*, 212 en aant. 526.
7. *Ibidem*, 212.
8. In het hier volgende wordt duidelijk dat de ter visitatie uitgezonden heren hun metier nog moesten leren.
9. Over de bemoeienissen van het Provinciaal Kerkbestuur informeert vooral RHCL, ClMa, inv.nr. 473, bevattend de jaarverslagen over de jaren 1833-1840; zie voor de hier weergegeven correspondentie genoemd artikel 213-214.
10. RHCL, Archief Evangelisch-Lutherse Gemeente Maastricht (ELGM), inv.nr. 5 over de jaren 1814-1827 en 1830-1846.
11. *Ibidem*, inv.nr. 6, Notulen van de kerkenraad over de jaren 1828-1830, samenvallend met de vacature veroorzaakt door de dood van ds. F. W. Danzmann. Het hier volgende is daaraan ontleend.
12. Zie de lijst der Waalse predikanten in het *Gedenkboek der Nederlandsche Hervormde Gemeente van Maastricht 1632-1932* (Maastricht 1932) XLII-XLIII; Matthieu Pierre Molière was er predikant van 1820 tot 1835.
13. Zie de lijst der lutherse predikanten in het *Gedenkboek*, XLIII-XLIV. Ook de Lutherse Gemeente van Maastricht kende een vacature. Ds. Friedrich Wilhelm Danzmann (1804-1828) was in functie tot aan zijn overlijden op 22 september 1828. Bij artikel 18 van het KB van 16 april 1816, nr. 56 werd de gemeente als zodanig erkend onder de benaming: *Protestantsche Hoogduitsche Gemeente binnen Maastricht*, maar onttrokken aan de Evangelisch-Lutherse synode en geplaatst onder het Provinciaal Kerkbestuur van Limburg. De benoeming van opvolger Heinrich Christian Sträter door Willem I vond plaats op 29 oktober 1829. Sträter werd vervolgens door de gemeente beroepen op 2 november en deed zijn intrede op 3 januari 1830. Hij bleef in functie tot zijn emeritaat in 1855. Vanaf 1846 had hij een hulppredikant in A.D. Loman, die in 1847 tot tweede predikant is benoemd. De Evangelisch Lutherse Gemeente ijverde al vanaf 1832 voor terugkeer onder eigen synode, hetgeen jaarlijks tot 1841 op de agenda terugkeerde. Na kennisname van het herstel van het Provinciaal Kerkbestuur krachtens het KB van 30 april 1841, nr. 69, kwam daaraan een einde. De Maastrichtse gemeente nam toen samen met die van Vaals het heft in handen en richtte een

- verzoek aan de koning om onder de Lutherse Synode geplaatst te worden en vroeg de synodale commissie dit verzoek te ondersteunen. In 1842 verzond deze laatste de steunbetuiging aan de Hervormde Synode. Het verzoek werd ingewilligd bij KB van 16 november 1842.
14. Loosjes, J., 'De Luthersche gemeente te Maastricht', in: *Gedenkboek*, 377 noemt de jaren 1845-1846.
 15. In de Nederlandse vertaling van de genoemde missive heet het dat de lutherse gebruiken 'hoe verkeerd ook in ons oog, altijd eerbied verdienen'.
 16. Deze term werd ook in de Nederlandse vertaling geciteerd uit het origineel.
 17. Uitvoerig hierover: Verbeet, G.J.B., *Limburg op de tweesprong. Welvaart en politiek dilemma* (Maastricht 1978) vooral 107-154, 254-294 en 187-208.
 18. Het meest wezenlijke over de classis van Brussel is bijeengebracht door Braekman, E.M., *Le protestantisme à Bruxelles* (Bruxelles 1980) 44-45 en 50-51.
 19. De voornaamste bijzonderheden zijn te vinden een de bijdrage van Deeleman, C.F.M., 'De classis Maastricht', in: *Gedenkboek*, 334-336.
 20. NA, Archief Generale Directie voor de zaken van de Hervormde en andere Erediensten, behalve die der Rooms-Katholieke, inv.nr. 356, exh. 2-5-1831/4
 21. Over de bijzondere omstandigheden waaronder deze bijeenkomst plaatsvond informeert het *Gedenkboek*, 336-337.
 22. Zie daarover: RHCL, ClMa, inv.nr. 459, Notulen van de vergaderingen der gedeputeerden: uit alle gemeenten benoemd, het Provinciaal Kerkbestuur van Limburg, onder de datum 15 augustus 1832. De poging om ook de classis van Brussel tot een dergelijk initiatief te bewegen bleef voorlopig zonder resultaat. Eerst in 1839 vond de oprichting plaats van de Synode de l'Union des Eglises protestantes évangéliques du Royaume de la Belgique. Braekman, *Le protestantisme*, 52-53.
 23. Zie voor een samenvatting van het hele proces: Korporaal, T.L., 'Simultaangebruik in Heerlen, Beek, Meerssen en Gulpen', in: *Na duisternis licht. Protestantisme in Zuid-Limburg op weg naar 2000* (Eindhoven 1994) 21-28. Munier, W.A.J., 'Het einde van het simultaneum in vier plaatsen met bijzondere aandacht voor Heerlen', in: *LvH* 54 (2004) 113-133.
 24. Loosjes, in: *Gedenkboek*, 377.
 25. Hij overleed op 21 februari 1835.
 26. Voor nadere bijzonderheden verwijs ik opnieuw naar mijn bijdrage over Vaals, 215-216.
 27. Ibidem, 216.
 28. Het hier volgende over de troubles in Vaals: ibidem, 217-220.
 29. Het genoemde antwoord van 15 november 1840 wordt op de genoemde plaats uitvoerig geanalyseerd.
 30. Hij was er predikant van 1808-1847; zie voor zijn portret het onder noot 23 genoemde artikel in *LvH* 54 (2004) 123.
 31. Deze bewogen uiteenzetting van hetgeen nadrukkelijk door de regering van het begin af was beoogd maakte in de gestoorde verhoudingen van Vaals geen enkele kans meer.
 32. Ibidem, 219.
 33. Zie *Gedenkboek*, 340-341 over dit KB.
 34. RHCL, Archief ELGM, inv.nr. 5 onder genoemde datum.
 35. RHCL, ANHGVA, inv.nrs. 2.239, 2.340 en 2.386 enkele stukken aangaande dit verzoek.
 36. Loosjes, in: *Gedenkboek*, 377; ook het hier volgende betreffende de Lutherse gemeenten is aan diens bijdrage ontleend.

37. Quarles van Ufford, W.C., 'Geschiedenis der Waalsche gemeente te Maastricht', in: *Gedenkboek*, 359.
38. Deeleman, in: *Gedenkboek*, 344 en de daar vermelde bijzonderheden over de uitvoering van dit besluit. Hier zij nog aangestipt dat het enz. van de vroegere benaming na de totstandkoming van de twee koninkrijken gevoeglijk kon verdwijnen.
39. Verwezen zij hiervoor naar *Gedenkboek*, 344-345.
40. RHCL, ClMa, inv.nr. 28, onder nr. 177.
41. Ibidem, onder nr. 415/3.
42. De organisatie droeg sindsdien de naam: Provinciale Kerkvergadering van Noord-Brabant en Limburg.
43. De cijfers zijn de vrucht van een schrijven dat naar de verschillende gemeenten uitging van het Provinciaal Kerkbestuur op 26 januari 1837 met het verzoek om nauwkeurige opgave te doen van het lidmatenbestand; RHCL, ClMa, inv.nr. 232, f.536. Een heel dossier antwoorden werd geregistreerd in inv.nr. 41, onder nr. 267.
44. De zelfstandige gemeente Dalhem werd tijdens het pastoraat van ds. Wierts van Coehoorn door deze vanuit Eijsden bediend.
45. Deze combinatie werd in 1819 ingevoerd krachtens een KB van 1 september, en is o.a. te vinden in: NA, RKE, inv.nr. 63, d.4238. De protestanten beschikten na de beëindiging van het simultaneum in 1811 in Valkenburg niet meer over een kerkgebouw en dat veroorzaakte voor de Valkenburgers veel ongemak; zie Munier, W.A.J., 'Het einde van het simultaneum in de kerk van de HH. Nicolaas en Barbara te Valkenburg (1795-1819)', in: *PSHAL* 118(1982), 284-324.
46. Ibidem, 322, noot 152.
47. De cijfers zijn ontleend aan de visitatieverslagen uit de genoemde jaren en daar bevinden zich ook de hier gedane mededelingen; RHCL, ClMa, inv.nr. 28.
48. Om die reden blijven gemeenten als die van Dalhem, Hodimont, Olne en Eupen verder buiten beschouwing.
49. RHCL, ClMa, inv.nr. 28, onder nr. 146/7; het materiaal werd door hem toegevoegd aan de resultaten die de telling van 1842 had opgeleverd.
50. De toename van het aantal lidmaten, die zich na het herstel van het Nederlands bewind in versneld tempo bleef voortzetten, leidde in 1862 tot de oprichting van een nieuwe gemeente in Grevenbicht; zie daarover bijzonderheden in: Deeleman, C.F.M., 'De nieuwe gemeente Grevenbicht, hare stichting en eerste levensjaren', in: *Jaarboekje der Limburgsche Protestantse Vereniging voor 1928*.
51. RHCL, ClMa, inv.nr. 41, onder nr. 267.
52. Een overzicht van de gemengde huwelijken is te vinden in: RHCL, ClMa, inv.nr. 682/6 en 683/6.
53. RHCL, ClMa, inv.nr. 28 achterin op losse vellen.
54. Zie *Jaarboekje der Limburgsche Protestantse Vereniging voor 1928*.
55. Ik signaleer het ontbreken van Blerick, Hulsberg, Margraten, Schimmert en Vijlen, plaatsen waar ooit eigen predikanten en/of kosteren en onderwijzers emplooi hadden gevonden.
56. De hier volgende bijzonderheden werden ontleend aan: 'Berigt over hetgene voorgevallen is bij de begravenis van den Heer J.A. Bausch te Beek den 25 Maart 1839', in: RHCL, ClMa, inv.nr. 34, onder nr. 1397.
57. De datum van zijn overlijden is 22 maart 1839.
58. F.A. Hoefer beschreef zijn levensloop in: *Jaarboekje der Limburgsche Protestantse Vereniging voor 1919*.

59. De tekst werd ontleend aan het hierboven genoemd 'Berigt'.
60. GA Beek, inv.nr. 14, Notulen van de gemeenteraadsvergadering 1834-1850 bevatten geen enkele mededeling.
61. Hier waren het vooral wrijvingen tussen de pastoor en de predikant. Deze laatste bewoonde nog steeds de pal naast de katholieke kerk gelegen pastorie en irriteerde de roomsen mateloos door zijn provocerend optreden tijdens de processies op het rond de kerk gelegen kerkhof; RHCL, ClMa, inv.nr. 28 bevat een aantal documenten over dit soort incidenten.
62. Enkele stukken daarover in: RHCL, ClMa, inv.nr. 40, onder de nrs. 183, 189 en 192. Zij werden benut voor: Een klacht van protestantse zijde over een van de eerste missies door Redemptoristen gehouden in Sittard in 1843, in: *Redemptoristen-bulletin, Ter informatie van en over Nederlandse Redemptoristen* (1983) november, 9-16.
63. RHCL, ClMa, inv.nr. 28, nr. 448/4.
64. Ibidem, inv.nr. 47, f. 32.
65. Een samenvattende weergave van de gebeurtenissen op 28 januari 1844 in: RHCL, ClMa, inv.nr. 40, onder nr. 189; Hafkenscheid zou zich in het vuur van zijn rede hebben uitgelaten in de volgende suggestieve vragen: 'Zoudt gij een mensch die het ware geloof niet heeft dienen? Zoudt gij bij hem koomen? Zoudt gij een koning, die het ware geloof niet heeft, gehoorzamen?'
66. Op 12 juni 1844 tekende ds. Suringar in zijn samenvattend verslag aan: 'Secretaris berigt de vergadering dat de Minister geheel instemde met het Rapport des Bestuurs in de zaak van ds. Höfer, dienovereenkomstig aan Z.M. heeft geadviseerd, en die zaak dus geene verdere gevolgen hebben zal', RHCL, ClMa, inv.nr. 47, f. 34.
67. Het boek werd onder eigen beheer uitgegeven te Urmond in 2001.